

◆◆◆ NAGY MÁRTA

A nemzeti önmegtartás útjai a 18. századi magyarországi szerb templomépítészetben¹

Az ortodox templomépítészet magyar területen nemzeti kisebbségek vallásgyakorlatához kötődik. Az ortodox hitű ruszinok, vlachok, szerbek, románok, macedovlachok, görögök, bolgárok a 14. századtól kezdődően a 20. század első feléig több hullámban érkeztek hazánkba. A legtöbben I. Lipót császár 1690. évi dekrétumát követően jöttek, amelyben arra szólította föl a környező népeket, hogy települjenek be a török idők alatt elnéptelenedett országba.² A legnagyobb számban szerbek érkeztek,³ majd a 18. század elején románok,⁴ továbbá Macedóniából macedovlachok⁵ és görögök is.⁶ A betelepülők az óhazaitól idegen szokásrendszerben, politikai, etnikai, nyelvi, kulturális és vallási közegben találták magukat, az ortodox szerb, görög, román stb. helyett a nyugati keresztény többségi magyar környezetben. A vallásos közeg azonban csak részben tűnt másnak, hiszen a hit tárgya, az alapvető dogmák azonosak voltak, a fő különbség elsősorban a vallásgyakorlás módjában volt. A vallásgyakorlat másságát a többségi környezet nehezen vagy egyáltalán nem fogad-

¹ A tanulmány a történeti Magyarország legnyugatibb részeire települt szerbek építészetére koncentrált, ugyanis a címben fölvetett jelenségek építészeti lecsapódásai éppen itt, a többségi környezettel leginkább érintkező területeken nyilatkoztak meg a legpregnansabban. Az írás megjelent angol nyelven: *National Self-Preservation in the 18th Century Serbian Church Architecture in Hungary*, in *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, vol. 8, no. 2 (ed. Wiebenson, Dora; New York 2008) 134–147.

² FÜVES Ödön, *A magyarországi görög telepesek a legújabbkori görög történeti irodalomban*, in *Antik Tanulmányok X* (1963) 1/67.

³ A szerbek magyarországi betelepüléséről lásd: РУВАРАЦ, Д., *O епархију нечујско – моначко – сеујско – сизетској од 1695–1733* (Ср. Карловици 1922).

⁴ A románok betelepüléséről közöl adatokat: MISAROŞ, Tivadar, *Din Istoria Comunităţilor Bisericeşti Ortodoxe Române din R/Ungară* (Budapest 1990) 23, 187 stb.

⁵ FÜVES (1963) 67.

⁶ Bolgárok magyar területen csak a 19. században jelennek meg, betelepülésükről lásd: M. PANDUR Julianna, *A magyarországi bolgár ortodoxok*, in DONCSEV, Toso – SZÓKE Lajos (szerk.), *A keleti kereszténység Magyarországon* (Budapest 2007) 91–101.

ta el, példaként említhető a „nyitott koporsóval történő temetkezés”,⁷ és ilyen a bizánci alapokon nyugvó ortodox templomépítkezési forma is.

A Magyarországra települt szerbek legtöbb templomukat a 18. században, a „nagy áttelepülést” követően emelték. A nagy áttelepüléshez az szolgáltatta az okot, hogy 1690-ben a császári csapatok vereséget szenvedtek a törököktől Belgrádnál. A szerbek támogatták az osztrákok sikertelennek bizonyult törökellenes hadműveleteit. A törökök megtorlásától tartva, a bécsi udvar engedélyével⁸ 1690-ben Ószerbiából szinte futva menekült Magyarországra 30-40 ezer szerb család, a korabeli népességi mutatókat tekintve megközelítően kétszázezren. A célállomás Szentendre volt, a menekülők nagy része itt települt le, mások pedig azokban a Duna menti városokban letek otthonra, ahol már korábban is éltek szerbek, Győrben, Komáromban, Esztergomban, Ráckeven, Mohácson stb. Sokan találtak menedéket a Tisza és a Maros mentén is.

A szerb családok összes vagyonukkal, sőt „egyházi támogatással” érkeztek, hiszen élükön az ipeki (Peć) patriarcha, Čarnojević Arsenije állott. A patriarcha jelenlétének óriási volt a jelentősége, ugyanis személyében a legmagasabb rangú egyházi vezető, a szerb nemzeti egyház feje települt át Magyarországra, aki magával hozta a szerb nemzeti egyház és világi hatalom szimbólumának tekintett Szent Lázár cár-ereklyéket. A patriarcha ittléte által a menekülők úgy érezhették, hogy a messzi idegenben is az egyház védelme alatt állnak.⁹

A menekülők vallási szükségleteik ellátásához elsősorban a célszerűséget szem előtt tartva, sebtében egyszerű kialakítású fatemplomokat emeltek: Arsenije patriarcha hosszabb magyarországi tartózkodásának első feltételezett helyszínén, Dunaszekcsőn vagy a Buda 1686. évi ostromakor megsemmisült templom helyén, a Tabánban és olyan helységeken is, ahol korábban nem éltek szerbek: Illocskán, Majson, Medinán stb. Az egyszerű kialakítású, gerendából ácsolt vagy sárral összeragasztott vessző, ún. paticstemplomok – melyek sajnos nem

⁷ FÜVES Ödön, *A nyitott koporsóval való temetkezés megtiltása 1811-ben*, in *Orvostörténeti Közlemények* 42 (1967) 246. Az uralkodó rendeletben tiltotta meg 1811-ben a magyarországi ortodoxok hagyományos temetkezési szokásának ezen részét, egészségügyi okokra és más, a többségi környezet számára szokatlan aktusra hivatkozva.

⁸ ЧАКИЊ, Стефан, *Велика Сеоба Срба 1689/1690 у патријарх Арсеније III. Чарнојевић*. (Нови Сад 1982) 196–204.

⁹ Ennek ellenére a menekülők sorsa csupa bizonytalanságot rejtett, amit a patriarcha rímbe szedett sorai líraian fejeznek ki: „И дан и ноћ бежећи са/својим осиротелим народом/ од места до места / као лађа на пучини великог океана / бегству се дајемо / чекајући када ће заћи сунце / и преклонити се дан/ и проћи тамна ноћ/ и зимска беда која лежи над нама” (Nappal és éjjel menekülve/elárult népemmel /az egyik helytől a másikig /mint egy hajó a végtelen nagy óceánon /menekülünk /várva mikor fog a nap lenyugodni /és mikor ér véget a sötét éjszaka/ és a tél nyomora, mely gyötör bennünket.) МЕДАКОВИЋ, Дејан – ДАВИДОВ, Динко, *Сентандреја* (Београд 1982) 54.

maradtak fenn – alaprajzukban hosszanti térfűzésűek voltak, nyeregretető borította őket, és torony is csatlakozott hozzájuk. Belső mennyezeti kiképzésük remiszencenciája az 1808-ban emelt¹⁰ illocskai kőtemplom kazettás teknőboltozata.

A betelepülők Szentendrén is több templomot emeltek, közöttük – a becses Szent Lázár cár-ereklyék elhelyezésére – a Duna-parton Szent Lukács tiszteletére is. A fatemplomokat az építetők ideigleneseknek tekintették, hiszen azt remélték, hogy a török harcok elmúltával hazatérhetnek szülőföldjükre.

A 18. század elején indult meg a szerb kőtemplom-építkezések nagy hulláma. A karlócai békekötést (1699) követően nyilvánvalóvá vált, hogy az 1690-ben Magyarországra menekült szerbek nem térhetnek vissza hazájukba, menekülésük végleges letelepedés lesz, maradandóbb anyagból kell tehát istenházakat emelni. Az építkezéseket a század első harmadában Vasilije Dimitrijević budai szerb püspök¹¹ szorgalmazta. Az építőtevékenységet a szerbek szigorúan megszabott keretek között folytathatták. A templomépítéshez az engedélyt a Lipót császár által 1690. augusztus 21-én kiadott *Privilegium* biztosította.¹² Az építkezések elindulásához erre szükség is volt, hiszen a Birodalomban a nem katolikus hitűeknek nem volt joguk templom emelésére. A bécsi udvar egy másik utasításával meghatározta az építendő szerb templomépületek formáját: a század elején a Kollonich Lipót-féle utasítás¹³ azt mondta, hogy azoknak a szerbeknek, akik már a török előtt is a birodalom területén éltek, nem engedhető meg, hogy tetszésük szerint emeljenek templomokat, az új településeken pedig csak olyan templomok építése engedélyezhető, amelyeket szükség esetén könnyedén át lehet alakítani a katolikus hitűek használatára. A szövegben használt *szükség esetén* megfogalmazás nyilvánvalóan a templomok elnéptelenedésére utalt, ami a szerbek feltételezett hazaköltözése vagy a többségi magyar környezetbe és a katolikus egyházba való beolvadása folytán következik majd be. Az utasításban megfogalmazottak természetesen azt jelentették, hogy

Megjegyzendő, hogy az 1690-es nagy áttelepüléssel a szerbség újabb kori kultúrtörténete kezdődött el. A Magyarországon létrehozott szerb egyházművészet és kultúra az ortodox diaszpórát alkotó többi népcsoporttal összevetve nemcsak a nemzeti identitás megtartásáról, hanem ennél jóval többről tanúskodik. A magyarországi szerb kultúra nagy mértékben hozzájárult az újkori szerb nemzet kialakulásához. A szerb nép kisebbik, északra szakadt része Magyarországon megismerte és átvette a nyugat-európai kultúra számos elemét, ily módon újítva meg a középkori szerb kultúrát. Sőt, ez az északra szakadt csoport idővel arra is képes volt, hogy otthon maradt, de még mindig török elnyomás alatt élő honfitársai felé közvetítse azokat.

¹⁰ ДАВИДОВ, Динко, *Споменици Будимске Епархије* (Београд 1990) 316.

¹¹ Vasilije Dimitrijević 1728–1748 között áll a budai szerb egyházmegye élén.

¹² ЧАКИЋ (1982) 196–204.

¹³ Утал рá: МЕДАКОВИЋ, Дејан, *Путеви српског барока* (Нолит-Београд 1971) 185–186.

a betelepülők nem építhettek saját hagyományaiknak megfelelő centrális térfűzésű, kupolás templomot,¹⁴ amin a felső egyházi vezetés talán nem is nagyon bánkódott. A Karlócai Metropólia vezető főpapjai ekkoriban kezdtek ugyanis érdeklődni a korabeli nyugati művészet iránt. A nyugati barokk felé való fordulást a mértékadó egyházi körök azzal indokolták, hogy az 1690-es nagy migrációt követően közép-európai viszonyok közé került szerbség fennmaradása csak abban az esetben biztosítható, ha alkalmazkodik új környezetéhez. Ezen alkalmazkodás egyik eszközének a korabeli nyugati – ekkor főképpen a velencei – barokk művészet formáinak az átvételét tekintették. Ez az elgondolás elsősorban az egyházi festészetre vonatkozott, de a legfelsőbb szerb egyházi irányítás az egyházművészet minden területének – így az építészetnek is –, sőt a teljes kultúrának ilyenfajta nyugatias szellemű megújítását, „felfrissítését” támogatta.¹⁵

A 30-as évektől kezdődően a meneküléskor emelt szerény kivitelezésű fatemplomokat sorra lebontották és helyükbe kőből építettek templomokat például Szentendrén a Preobraženska-templomot (1741, 1. kép),¹⁶ Csobánkán (1746),¹⁷ Budakalászon (1752),¹⁸ Szentendrén 1754-ben a Blagoveštenska-templomot¹⁹ (2. kép), Beremenden (1755),²⁰ Aradon 1764-ben²¹ stb. Ezek az épületek a kor katolikus templomainak a mintájára készültek, hosszanti térfűzésű, egyhajós, három szakaszra (szentély, hajó, karzat) tagolódó, homlokzati vagy homlokzat előtti toronnyal ellátott, barokk díszítésű, városias épületek voltak, de igazi nagyvárosias közöttük mindössze a karlócai kéttornyú templom. Megjelenik közöttük az egyszerűbb kivitelezésű, kisebb léptékű falusi barokk templom-típus is, ilyen például az 1746-os építésű Opovačka-templom Szentendrén.²²

Az épületek tervezőiről, építőiről keveset tudunk. A kevés számú név szerint is ismert építész – az óhazából hívott ikonfestőktől, miniátoroktól, fafaragóktól eltérően – helybéli, nem ortodox mester, mint Mayerhoffer Ádám, a később lebontott budai szerb templom építő mestere,²³ Mayerhoffer András, a pesti szerb és a szentendrei Blagoveštenska-templomok építője²⁴ vagy Povolni János, az egri rác templom tervezője²⁵ és mások. Nem is igazán volt szükség az óhazai mestereknek az itteni építőművészeti stílustól eltérő speciális tudására, gyakorlatára, hiszen az építetők nem óhazai hagyományú épületeket emeltettek.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a török hódítás idejében (16-17. század) a szerbek csak igen egyszerű kivitelezésű, hosszanti térfűzésű templomokat építhettek, középkori hagyományaiknak megfelelő centrális térfűzésű, kupolás templom építésére csak a Dunától és a Szávától északra eső területeken (például a Fruška Gorában) nyílt lehetőség.

¹⁵ ТИМОТШЕВИЋ, Мирослав, *Српско барокно сликарство* (Нови Сад 1996) 434–435.

¹⁶ ДАВИДОВ (1990) 361.

¹⁷ Уо., 384.

¹⁸ Уо., 321.

¹⁹ Уо., 363.

1. kép. SZENTÉLY ÉS DÉLI OLDAL. PREOBRAŽENSKA-TEPLOM.
Szentendre, 1741 (Dömötör Mihály fotója)

Ezekben az években nem csak a fatemplomokat építik át, hanem a régebb óta fennálló kőtemplomok is „barokkos fölfrissítést” kapnak: a bánáti monostorok közül a hódos-bodrogi barokk homlokzatot, a mesiçi harangtoronyt kap. Barokkos köntösbe öltöznek a fruska gorai monostorok is, a krusedoli monostor temploma például barokk kapuzattal, a jazaki és a beočini monostortemplomok barokk harangtoronnyal egészülnek ki.

A 18. században emelt barokk templomok között mégis van egy kivétel, a grábóci Mihály és Gábrriel arkangyalok tiszteletére fölszentelt templom, amely nem a korabeli magyarországi barokk templomok mintájára épült, hanem kö-

²⁰ Уо., 289.

²¹ Српско православна Митрополија Карловачка, по подацима од 1905 год (Са уредништво одговара Мата Косовац) (У Карловцима 1910) III. 666.

²² ДАВИДОВ (1990) 367.

²³ Уо., 293.

²⁴ LEVÁRDY Ferenc (szerk.), *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása* (Budapest 1971) 132.

²⁵ GERGELYFFY András, *Eger város műemlékei*, in DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.), *Heves megye műemlékei* (Budapest 1969) I, 573.

2. kép. HOMLOKZAT. BLAGOVEŠTENSKA-TEMPLOM.
Szentendre, 1754. Mayerhoffér András (Dömötör Mihály fotója)

zékori szerb hagyományokat követő bizáncias megjelenésű kupolás épület.²⁶ Ezen a helyen 1587-ben már állott egy kőtemplom, melyet a dalmáciai Dragovič-monostorból idetelepült szerzetesek emeltek²⁷ a korábbi fatemplom helyén, a budai pasa engedélyével.²⁸ Az évszázadok során a monostortemplomot többször lerombolták, majd újjáépítették. 1736. február 1-jén Makszim, a monostor igu-

²⁶ A magyarországi ortodoxok centrális térelosztású kupolás épületet a 19. század folyamán sem emeltek. A 20. században is csak kettőt: a '30-as években a pesti bolgárok, 1996-ban pedig a beloiannszi görögök.

²⁷ Давидов (1990) 303.

²⁸ Az ortodoxok számára engedélyezett templomépítkezés mutatja, hogy az elnyomó török hatalom viszonya más volt a többségi katolikus valláshoz, mint a kisebbségi ortodoxhoz. Míg az utóbbiak számára a török porta lehetővé tette templom emelését, addig a katolikus magyarok számára ez elképzelhetetlen volt.

3. kép. SZENTÉLY ÉS DÉLI OLDAL. SZENT MIHÁLY ARKANGYAL TEMPLOMA. Grábóc, 1741 (Dömötör Mihály fotója)

menje engedélyt kapott a bécsi udvartól a régi templom felújítására.²⁹ Az engedély birtokában azonban a közösség nem templomfelújításba fogott, hanem új templom építését kezdte el oly módon, hogy a liturgikusan még funkcionáló korábbi templom köré kezdte építeni az újat. A közösség 1738-ban a régi templomot elbontatta, az újat pedig – torony nélkül – 1741-re föl is építette.³⁰

²⁹ ДАВИДОВ (1990) 303.

³⁰ A templom befejezésének évét megörökítették a templom déli bejárata fölött elhelyezett egyházi szláv nyelvű táblán, mely magyar fordításban így szól: „Az 1587 nyarán épült templom a különböző háborús viszonyok közt leégvén, a templom építése 1736-ban kezdődött a keresztények költségén, 1741-ben fejeződött be torony nélkül. Fő jötevők: Pantelejmon szigeti kapitány, Rakics Simon és János.” Vö. SZILÁGYI Mihály, *A grábóci szerb ortodox kolostor története* (Szekszárd 1999) 38.

A templom három téregységre tagolódik. A legkeletibb egység a félköríves záródású szentély, melyet félkupola és ennél alig magasabb dongaboltozat fed. A szentély külső hármastagolása a háromkaréjos szentélyzáródás reminiszcenciája. A második egység a naosz, kicsiny tornyocskával díszített, csegelyeken nyugvó kupola fedi. A naosz északi és déli falának – ugyan nem karéjos, hanem – szögletes záródású kiöblösödése a szentély karéjával a 14-15. századi moravai építészet háromlevelű lóhere alaprajzára emlékeztet (3. kép). A naosz nyugati szakasza a dongaboltozattal fedett pronaosz. A hajóhoz nyugatról simuló homlokzati torony – melyet csak 1761-ben csatlakozathattak a hajóhoz³¹ – nyitott alsó szakasza az exonarthex, mely gyakori eleme a középkori szerb templomépületeknek (Ziča, Mileševo stb.³²).

A templomot nyilvánvalóan a korábbi épület alaprajzi elrendezésének a figyelembevételével emelték. Hasonló tereosztási elvek szerint épültek föl – jórészt 16. századi alapokon – a Fruška Gorában és a Bánátban a 18. századi szerb templomok.³³ E típus legészakibb és legkésőbbi megjelenése a grábóci Mihály arkangyal tiszteletére fölszentelt templom.

A grábóci monostortemplom építése azt mutatja, hogy az építető közösség, amennyiben erre módja volt, 150 év múlva, több generáció elteltével is ragaszkodott az óhazai hagyományokhoz.³⁴ Magyarázható ez a kolostori közösség különlegesen hagyományörző, konzervatív ízlésével, a megvalósítást illetően pedig ügyességükkel. Az egyházközség mintegy „kerülő úton”, nem építési, hanem felújítási engedély birtokában emelte új, nem a fennálló rendelkezéseknek megfelelő templomát. Feltehetően ez volt az egyedüli módja óhazai hagyományú templom építésének. Erre enged következtetni például egy másik magyarországi ortodox kisebbséghez, a görögökhöz tartozó miskolci macedovlach-görög egyházközség esete, amelyik néhány évtizeddel később, 1794-ben kért engedélyt a helytartótanáctól nagy méretű, bizáncias, középponti kupolás templom építésére, a jóváhagyást azonban nem kapta meg.³⁵

Az óházához való igen erős kötődés másik aspektusára utalnak a szentendrei templomok elnevezései. A betelepülést követően hirtelenjében fölhúzott fatemplomokat a század első felében Szentendrén is átépítették. Az 1746-ban Szent

³¹ ДАВИДОВ (1990) 305.

³² SOMOGYI Árpád, *Későbizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében*, in *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények I* (1960) 61–94.

³³ Például a beočini, bešenovói, stari jazaki, novi jazaki monostorok templomai. Vö. *Фрушкогорски манастири*. (Одгр. Уредник Стојан Ђелић; Галерија Српске академије наука и уметности 66.св., Београд 1990) lapszám nélkül.

³⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a templomot – bizánci szokás szerint – falképekkel díszítették. Ezek az 1785-ben al secco eljárással készült alkotások – Andrej Saltist és Franz F. Hofmann munkái – azonban már nem a bizánci festői nyelvezet és ikonográfia nyomán, hanem – a legfelsőbb szerb egyházi

Miklós tiszteletére fölszentelt templomot³⁶ Opovačkaként, a Mihály arkangyal tiszteletére 1759-ben fölszentelt templomot³⁷ Požarevackaként, az Isten Anyja elhunytá tiszteletére 1764-ben emelt³⁸ püspöki székesegyházat Beogradskaként ismeri a köznyelv. A Požarevacról érkezők a harangtorony alatt egy fatáblán büszkén örökítették meg származásukat: „*Сија свјатаја црков св. Арх. Михаила создана бист от древа первиј крат в лето 1690. от тогояж лета патриархом Арсеније III, по прозванију Чарнојевич? из Србији окружија Пожаревачког изведених и здеј населивишихся православних християн. –Вторје, јакоже нинђе стоји, воздвижется 1759. И епископ Дионисиј Новакович 27. окт. 1763. освјати тују.*”³⁹ („Ez a Mihály arkangyalnak szentelt szent templom először 1690-ben lett felépítve fából a Čarnojevićnak ismert III. Arsenije pátriárka közbenjárásával, és Szerbiából, Požarevac környékéről ide vezetett és itt letelepedett ortodox keresztények jóvoltából, másodsor, ahogy most áll, 1759-ben épült fel, és Dionisije Novaković püspök szentelte fel 1763. október 27-én.”) A templomok az óhazai települések (Opovó, Požarevac, Belgrád) nevét viselik, aminek az a magyarázata, hogy egyazon településről érkezett menekülők emelték őket. Az óhazához való ragaszkodás fejlődik ki abban, hogy mindennapi használatukban a templom megnevezésekor nem a titulust, hanem mintegy ragadványnévként a helyiségnevet használták, s használják a mai napig.

A század első felében azonban a barokk stílusú szerb ortodox templomok építése más módon folyt, mint a korabeli katolikus templomok emelése.

A templomok emelése a szerbek számára – ellentétben a katolikusokkal – mindössze, mint a fentebbi grábóci példa is mutatja, a templomhajó megépítését jelentette, hiszen tornyot az építendő hajóhoz nem csatlakoztattak. Ritka kivételnek tekinthető például a szentendrei Čiprovačka-templom hajója, melyet 1753-ban emeltek, és az építetők megtarthatták a korábban itt álló fatemplom harangtornyát.⁴⁰

A korszakban emelt szerb templomokat gyakran a földbe süllyesztették. Szentendrén a Beogradska érseki székesegyházat a főpapi szolgálat számára

vezetés irányvonalának megfelelően – nyugati keresztény megformálásmódban készültek (4. kép). Vö. NAGY Márta, *Ortodox falképek Magyarországon* (Budapest 1994) 61–62.

³⁵ A tervezett templom tervrajza a miskolci Magyar Ortodox Múzeum kiállításán látható. Közli: DOBROSSY István, *A miskolci templom építéstörténete. A templom, mint a hitélet központja*, in *A miskolci orthodox templom és sírkertje* (szerk. Dobrossy István; Miskolc 2002) 30.

³⁶ ДАВИДОВ (1990) 367.

³⁷ Uo., 359.

³⁸ Uo., 357.

³⁹ Uo., 359.

⁴⁰ ДАВИДОВ, Dinko, *A szentendrei szerb templomok* (Szentendre 2005) 82.

már az 1690-es nagy betelepüléskor kőből építették meg. A templom néhány lépcsőfokra a földbe volt süllyesztve,⁴¹ hasonlóan a fentebb említett másik szentendrei templomhoz, a Čiprovačka-templomhoz. Ennek tényéről az egyházközségnek egy 1792-ben írott kérelméből⁴² értesülhetünk: „A templom fél ölnyire a földbe süllyesztve épült, így nem kap elég fényt és friss levegőt, s inkább hasonlít valamilyen föld alatti barlangra, mintsem az isten templomára.”

A hatóságok a régi templomok följújtását, átépítését rendszerint csak akkor engedélyezték, ha az új épület mérete nem haladta meg a régiét. Az egyházközségnek egy 1731. május 1-jén kelt iratából tudható, hogy az egri rác templom egyik végső fala romlandóvá lett, s félvén, hogy reájuk dől, kénytelenek voltak eltávolítani és a fundamentumtól kezdve újonnan felépíteni. A javítási munkálatokba a katolikus püspök-földesúr csak azzal a feltétellel egyezett ebbe bele, hogy a templomot nem bővítik, „hanem csak azon a helyen és amint azelőtt volt azon kivetett fal, nem fogják vastagabban, vagy magosabban emeltetni a falat”.⁴³

Székesfehérvárott a szerbek már a török idők előtt rendelkeztek patics-templommal. 1733-ban ennek helyébe az egyházközség új templomot kívánt építeni. A jezsuiták kezdeményezésére a rendelkező haditanács kikötötte számukra, hogy az új templom mérete „a fából és sárból való öreg épület méretét nem lépheti túl”.⁴⁴

A korabeli gyakorlat azt mutatta, hogy a templomokat általában a régi templom mellett építették föl: „*Ова црква сази дана године 1746 а лево од ње стајала стара црква коју смо саградил и од дрвета 1692*” (Ez a templom 1746-ban épült, s tőle balra állt a régi, amelyet fából építettünk 1692-ben) – adja hírül a szentendrei Opovačka-templom leltárának egyik feljegyzése.⁴⁵

Gyakrabban fordult azonban elő, hogy – a grábócihoz hasonlóan – az új istenházakat ráépítették a korábbi épületekre, mint 1764-ben a szentendrei Beogradska-templomot⁴⁶ vagy a székesfehérvárit.⁴⁷ Ez az eljárás lehetővé tette az istentisztelet folyamatos tartását az építkezések ideje alatt. Úgy tűnik, hogy a régóta fennálló templomok átépítésekor ez nem volt elhanyagolható szempont. A székesfehérvári egyházközség például 1771-ben az új templomot építő kőművesmester, Kerschoffer József számára kikötötte, „hogy az istentisztelet úgy mint most, az építés ideje alatt is benne tartassék”. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani – olvasható az egyházközség 1774. évi leltárában –,

⁴¹ ДАВИДОВ (1990) 357.

⁴² Közli a kérelmet: DAVIDOV (2005) 83.

⁴³ Idézi az iratot: GERGELYFFY (1969) 562.

⁴⁴ Idézi az iratot: DEMETER Zsófia – GELENCÉR József – LUKÁCS László, *Palotavárosi emlékek* (Székesfehérvár 1990) 124.

4. kép. FALFESTMÉNY A KUPOLÁBAN. SZENT MIHÁLY ARKANGYAL TEMPLOMA. Andrej Saltist és Franz F. Hofman 1785. Grábóc (Dömötör Mihály fotója)

hogy a mai templom „a régi fölé emelve, és teljesen befejezve” legyen.⁴⁸ Az új templom elkészülte után – mint a grábócínál – elbontották belőle a régit.

Annak, hogy az új templomot a régi mellé vagy ráépítették – az istentisztelet folyamatos tartása mellett – egy másik oka is volt. A templomépítés M. Eliade megfogalmazása szerint egyfajta *világalapítás*, melynek eredményeként az egyén és a közösség kikerül a hétköznapi szférából, s minőségileg mássá, szentté lényegül át, a szent hely által pedig ettől fogva a szentség nyilatkozik meg.⁴⁹ Az első templom helye tehát megszentelt hely, alapjai a szentség hordozói, ezért is építették rá az új templomokat a korábbiakra, vagy emelték a régi épületek közelében.

A helybéli lakosok általában nem nézték jó szemmel, sőt, ahol tudták akadályozták nemcsak a szerbek, hanem a Magyarországon élő más ortodoxok

⁴⁵ Közli az iratot: ДАВИДОВ (1990) 367.

⁴⁶ Uo., 357.

⁴⁷ DEMETER – GELENCÉR – LUKÁCS (1990) 124.

⁴⁸ Uo., 124–127. Az új templom elkészülte után – mint a grábócínál – elbontották belőle a régit.

⁴⁹ ELIADE, Mircea, *A szent és a profán* (Budapest 1987) 15.

templomépítkezéseit is.⁵⁰ A székesfehérvári szerbek első, még a török előtti időből való paticstemplomának fatornyja megrongálódott, ezért – engedély birtokában – 1723-ban hozzáfogtak új torony építéséhez. „Az építkezést a fehérvári jezsuiták leállították azzal fenyegetőzve, hogy amennyiben az egyházközség folytatja azt, földig lerombolják a templomot.”⁵¹ 1733-ban a jezsuita plébános az új, szilárd anyagú templom építését is leállította, sőt a jezsuita közösség 1756-ban az ellen is tiltakozott, hogy a felépített templomhajóhoz tornyot csatlakoztassanak. A szerb egyházközség azonban a helytartótanácsnál „a pravoszláv metropolita unalmas ismételt kérelmével kieszközölte a kegyelmet és a jogot az épület (a torony) felemelésére”.⁵²

A helybéli katolikus hatalmasságok gyakran még a helytartótanács határozatával is szembeszállva akadályozták a szerbek építkezéseit. Az egri rácok 1729-ben engedélyt kaptak a helytartótanáctól templomuk omladozó részének újjáépítésére. Ennek ellenére Paulović Visszarion bácsi, szegedi és egri görögkeleti püspök még 1743-ban is hiába kéri az egri katolikus püspök-főldesurat, hogy adjon engedélyt az egri rácoknak arra, hogy templomuk rombadőlt szentélyét helyreállíthassák.⁵³

1765-ben az esztergomi szerbek kívánták följújtani és toronnyal ellátni 1711-ben emelt templomukat. Kérelmüknek a városi hatóságok nem adtak helyet, ezért a metropolita, Pavle Nenadović a királynőhöz fordult. Mária Terézia 1765. július 17-én kelt dekretumában kifejti, hogy Esztergom város magisztrátusának ellenkezése a szerbek terveit illetően ellentétes a szerbség Magyarországon érvényben lévő privilégiumaival, ezért az egyházközség kérelmének helyt ad.⁵⁴ A hasonló viszálykodásokban a soknemzetiségű birodalmat irányító bécsi udvar – az „oszd meg és uralkodj” elvet érvényesítve – a többségi nemzetet képviselő magyar hatóságokkal szemben szinte kivétel nélkül a kisebbségi ortodoxok mellett állt ki.

A szerb templomok emelését a helyi hatóságok végül is megakadályozni nem tudták, de késleltetni igen. Jellemző példa az egri rác templom újjáépítése, mely-

⁵⁰ NAGY Márta, *Arhitectura ecleziastică ortodoxă din Ungaria din secolul al XVIII-lea. Păstrarea tradițiilor în mediul străin*, in COLTA, Elena Rodica (ed.), *Multiculturalism și identitate etnică în Europa* (Colecția Minorități 7) (Arad 2006) 274–294.

⁵¹ Írja levéltári dokumentumokra hivatkozva DEMETER – GELENCSE – LUKÁCS (1990) 123.

⁵² Idézi a korabeli dokumentumot: DEMETER – GELENCSE – LUKÁCS (1990) 124.

⁵³ Idézi az iratot GERGELYFFY (1969) 563.

⁵⁴ A latin nyelvű iratot közli: ДАВИДОВ (1990) 134.

⁵⁵ Heves megyei Levéltár, Eger város iratai 1708, 8. XLIII.

⁵⁶ Az engedély a helytartótanáctól érkezett a vármegyéhez számára: „Az egri görög és rác hitközségnek őfelségéhez betérjesztett alázatos kérelmére őfelsége különös kegyelemből engedélyt adott arra,

nek engedélyezésére az építők 18 évig vártak. Az egri érsek és nyomában a helyi hatóságok hosszú ideig megtiltották a templom beomlott tetejének a helyreállítását, a katolikus érsek még a templom harangját is elkoboztatta. A háttérben természetesen az építészetben messze túlmutató okok húzódtak. Az érsek azon kísérlete ugyanis, hogy unióra készítse az egri rácoakat, sikertelen maradt, ezért is viszonyult különösen ellenségesen a rác templom renoválásához, pedig, ahogyan a templomépítési kérelemből kiderül, az új templom építése iránti igény indokolt volt: a templom teteje megrongálódott – korábban helyreállítani azt nem tudták, mert az érsek ehhez nem járult hozzá –, ennek következtében a templom falai nagyon megsínylették az időjárás viszontagságait, a falak már csaknem összedőlnek, a nedvességtől és a törmeléktől már alig állnak, hozzájuk nyúlani nem lehet, rothad minden a templomban. Az odatemetett holttestek a sírokban és kriptákban nyitva állnak, fertőztetik a környék levegőjét.⁵⁵ A közel két évtizedes viszálykodásnak II. József császár 1784. október 17-19-i egri látogatása vetett véget. A kalapos király a helyszínen győződött meg a düledező templom tarthatatlan helyzetéről, és kiadta az engedélyt a templom építésére.⁵⁶

Jellemző a század közepe táján és a későbbiekben emelt templomokra, hogy a hatóságok a templom építésekor torony emelését nem engedélyezték, tehát ily módon is meg kívánták különböztetni az ortodox istenházakat a katolikusok templomaitól. Az 1746-os építésű szentendrei Preobraženska-templom tornya például csak 1778-ban épült,⁵⁷ a mohácsi szerb templomot 1752-ben emelték, de tornyot csak a 18. század utolsó harmadában kapott,⁵⁸ az 1759-es építésű dunaszekcsői templom tornya 1795-ből való,⁵⁹ és a grábóci templomhoz is csak a hajó felépítését követő huszadik esztendőben, azaz 1761-ben csatlakoztathattak tornyot.⁶⁰ Sőt, amint a fentebb idézett székesfehérvári eset példázza, a katolikusok még az engedély birtokában építendő tornyok fölhúzását is akadályozták. A tornyok rendszerint egyedi kérelmezés nyomán épülhettek meg, de például a hódmezővásárhelyi templom még 1786-ban is csak fatoronnyal készülhetett el.⁶¹

hogy a hitközség a régi és düledező templom helyett egy nagyobb templomot ... építsen”: Heves megyei Levéltár, Eger város iratai 1784, 318. LXIX/b.

⁵⁷ ДАВИДОВ (1990) 361.

⁵⁸ VUKOSZLAVLYEV, Zorán, *Új építéstörténeti adatok Baranya megye szerb ortodox templomainak perioridizációjához*, in *Építés – Építészettudomány XXIX* (2001) 3-4/272.

⁵⁹ VUKOSZLAVLYEV (2001) 274.

⁶⁰ ДАВИДОВ (1990) 305.

⁶¹ NAGY Márta, *Görög egyházművészeti emlékek Magyarországon/Μνημεια της εκκλησιαστικής τέχνης των Ελλήνων στην Ουγγαρια* (Budapest 1996) 46.

1781-ben II. József császár kiadta híressé vált Türelmi Rendeletét, mely egyenrangúvá tette a többségi katolikussal a birodalom egyéb vallásait. A ren-delethez fűzött záradék⁶² engedélyezte a nem katolikus hitűek számára is a templomépítést, bizonyos megszorításokkal. Ennek megfelelően a felépítendő templomokat nem állíthatták utcafrontra, és nem tervezhették díszes kivitelűre sem, azaz továbbra is torony nélkül emelheték őket, s az épületeknek igazodni-uk kellett a Birodalomban uralkodó építészeti korstílushoz is.⁶³ E szempontok fi-gyelembevételével fogtak neki az építkezéseknek a 18. század utolsó évtizedei-ben a magyarországi ortodox hitű románok⁶⁴ és a görögök, macedovlachok is.⁶⁵ Templomaikat udvarokban, a nyugati keresztény építőművészet korstílusainak alárendelten, az udvari típustervek egyszerűbb változatai szerint építették föl. Ez az Anton Pilgram nyomán meghonosodott templomtípus,⁶⁶ mely elsősorban a magyar katolikus falusi barokk templomok kedvelt megjelenési formája volt.

A szerbek számára – akik az uralkodótól 1690-ben kapott privilégium⁶⁷ alapján a Türelmi Rendeletet megelőzően is építhettek templomokat – II. Jó-zsef rendelete valójában a Kollonich-féle utasítás megerősítését jelentette. A szerbek azonban olyan tömeges templomépítkezéseket, mint a század első fe-lében, a Türelmi Rendelet megjelenését követően már nem folytattak.

A korabeli dokumentumok arról tanúskodnak, hogy ebben az időszakban a helybéliek már nem tiltakoztak az ortodoxok templomépítkezései ellen. A szent-endrei Ciprovačka-templom egyházközsége a budai püspöknek 1792. január 18-án írott – korábban említett – beadványában kéri temploma teljes felújítá-sának jóváhagyását. A kérelemhez csatolt mellékletből kiderül, hogy a helybe-li magisztrátus egyetért az új „templom építésének sürgős szükségével”.⁶⁸ Egyébként más itt élő ortodox hitsorsosok templomépítését sem akadályozták már a helybéli hatóságok. Karcag városa például elismerte a görögök temp-lomépítési igényét, hiszen 1793-ban így fogalmaz a testület: „mi abban, hogy az ezen Helyben lévő Boltos kereskedő Görögök Templomot Toronnyal együtt építsenek, tartván magunkat az ország Törvényeihez, nem ellenkezünk”.⁶⁹

⁶² Magyar Törvénytár 1901. 179.

⁶³ MARCZALI Henrik, *Mária Terézia és kora (Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815)* (reprint, Budapest é.n.) 394–395.

⁶⁴ A román templomok építésének adatait közli: MISAROŞ (1990).

⁶⁵ A görög templomok építésének adatait közli: NAGY (1996).

⁶⁶ KELÉNYI György, *Érett és késő barokk*, in SISA József – WIEBENSON, Dora, *Magyarország építésze-tének története* (Budapest 1998) 155.

⁶⁷ ЧАКИЊ (1982) 196–204.

⁶⁸ A kérelem egyébként rávilágít az épület sanyarú helyzetére is: „Alulírott egyházközség kéri temploma teljes felújításának jóváhagyását az alábbi okokból: 1. A templom fél ölnyire a földbe süllyeszve épült, így nem kap elég fényt és friss levegőt, s inkább hasonlít valamilyen föld alatti barlangra, mintsem az

Olyan paradox helyzet is kivüláglik a dokumentumokból, mely arra utal, hogy a szerbek akadályozzák saját hitsorsosaik templomépítkezéseit.

A pesti görög-macedovlach közösség hosszú ideig a pesti szerbek templomát látogatta. 1788-ban a közösség elhatározta, hogy új templomot épít, ahol anyanyelvén miséző papot tarthat. A pesti görög-macedovlach egyházközség a budai szerb püspök joghatósága alá tartozott. A szerb püspök, Stefan Strati-mirović elutasította a görögök kérelmét, s hasonlóan nyilatkozott a helytartótanács megkeresésére a karlócai érsek, Mojsej Putnik is. Putnik érsek kifejtette, hogy a görögök szabadon gyakorolhatják vallásukat a szerb templomban is, mert a szertartások azonosak, s a szerb nyelvet is sok görög érti. A szerb nyelvet nem értők idővel megtanulják azt, s utódaik már el is hagyják atyáik nyelvét, és teljesen elszerbesednek, úgy mint ez más városokban történik.⁷⁰ A helytartótanács vizsgálóbiztost jelölt ki a helyzet tisztázására, aki jelentésében csodálkozását fejezte ki, hogy miért támasztanak nehézséget egy 179 család-ból és 620 lélekből álló közösségnek, hogy saját nyelvén tartandó liturgia végzésére templomot építsen.⁷¹ A vizsgálat eredményeképpen a szerb püspök ismételt ellenkezése ellenére a helytartótanács 1789. november 27-én kiadta az engedélyt a görög-macedovlach templom építésére.⁷²

A történet jóval túlmutat önmagán. Jelzi egyrészt, hogy a nemzeti önazonosság megtartásának egyik fő eszköze volt az anyanyelv használata, amire a görög közösség – az anyanyelvű liturgia bevezetéséhez ragaszkodva – ösztönösen rá is érzett. Rávilágít az eset a vallás és az anyanyelv – mint a nemzeti identitás megőrzésének két tartópillére – szoros kapcsolatára. Mutatja továbbá a kívülről egységesnek tűnő ortodox diaszpórán belüli ellentéteket, a szerbek azon törekvését, hogy saját hitsorsosaikat maguk alá gyűrjék, másrésről a görögök azon szándékát, hogy nemzeti identitásukat megőrizzék.

A magyarországi szerb, görög-macedovlach és román ortodox templom-épületek látszólag nem különböznek a katolikusok számára emelt kortársaiktól.

isten templomára. 2. Ennek az elhelyezkedésnek hátránya, hogy az alapok, a boltozatok és a falak állandóan nedvesek, ami kedvezőtlenül hat a hívők és a papok egészségére. 3. A templom nagyon szűkös a hívek tetemes létszámához képest, úgyhogy a hívek, elsősorban az asszonyok, főként vasárnapokon és ünnepnapokon már nem férnek be mindannyian. 4. Az I. számú mellékletből következik, hogy a helybéli Magisztrátus egyetért a templom építésének sürgős szükségével....” DAVIDOV (2005) 83.

⁶⁹ Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun Kerület Közigazgatási iratai. Fasc. 4. No. 2325. A templomépítés engedélyezéséről, valamint a templom építéséről: NAGY Márta, *Görögök a Jászkunságban* (Karcag–Kecskemét 1988) 24–28.

⁷⁰ Idézi az iratot FÜVES Ödön, *A pesti görög templom építéstörténete, in Építés-építészettudomány VII* (1975) 1-2/156.

⁷¹ Idézi az iratot: *uo.*, 157.

⁷² Az engedély száma: 45027. *Uo.*, 158.

A figyelmes szemlélő számára azonban elárulják építetőik kilétét.⁷³ Sajátos vonásuk a templomok szigorú keleti tájolása.⁷⁴ Az épületeknek van egy torony alatti nyugati főbejárata, továbbá egy déli mellékkapuja. Utóbbin jártak be a férfiak a hajónak számukra fönntartott szakaszába. Azt, hogy ennek milyen fontos szerepet tulajdonítottak, mutatja az 1711-ben emelt esztergomi szerb templom, melyet 1767–68-ban újjítottak föl, és a liturgikus szempontból fontos, hiányzó déli mellékkaput ekkor létesítették.⁷⁵

A templombelsőben az architektúrának szintén vannak olyan elemei, amelyek keleti hagyományúak. A szerb építetők Székesfehérvárott immár harmadik alkalommal felépítendő templomukat a következő megoldással igyekeztek közelíteni óhazai hagyományú templomaikhoz. 1771-ben⁷⁶ az egytoronyos, nyereg-tetővel borított, félkör alakú szentéllyel záródó barokk stílusú teremtemplom földeme alá három álkupolát rejtettek,⁷⁷ így a „födém kialakítása a későbizánci hármas, tető alá rejtett kupolás templomok típusához kapcsolja”⁷⁸ az épületet.⁷⁹ Arra utal ez, hogy nagyon erős volt a ragaszkodás az óhazai hagyományokhoz. E belső, az óhazai igényekhez igazított építészeti megoldással ugyanakkor a templom kívülről nem tűnik ki a korabeli katolikus templomok közül.

A templombelső (5. kép) a bizánci, későbizánci templomokban különböző téregységek (szentély, naosz, pronaosz, narthex/exonarthex) egymásba fűzéséből tevődik össze. A tértagolás ezen módját megőrizték hazai nem bizánci architektúrájú szerb templomaink is. Ezekben a napkeleti templomokban azonban a téregységeket architektúráisan nem képezték ki, csupán szimbolikusan jelennek meg. Ilyenek a prothesisz⁸⁰ és a diakonikont⁸¹ helyettesítő, a szentély falába mélyített fülkék (Dunaszekcsón, Hódmezővásárhelyen, sőt már Grábócon is).

Más templomokban (Esztergomban, Székesfehérvárott⁸² stb.) ezek a fal-fülkék tovább egyszerűsödtek, vakablakká változtak. Fontosak voltak, még ilyen csökevényes formában is, mert a liturgiában szerepet játszottak, elsősorban a prothesisz. A diakonikon már kevésbé volt jelentős, és ez a téregység idővel el is tűnt, még vakablak formájában sem őrződött meg. Kivételt jelent e tekintetben az egri rác templom apszisa, melyben architektúráisan kiképzett,

⁷³ NAGY Márta, *Hagyományos elemek a magyarországi ortodoxok templomépítészetében*, in *Poszt-bizánci Közlemények I* (KLTE Művészettörténeti Tanszék, Debrecen 1994) 31–45.

⁷⁴ Innen ered a korabeli dokumentumokban az ortodox templomok „napkeleti”-ként történő megnevezése.

⁷⁵ ДАВИДОВ (1990) 134.

⁷⁶ DEMETER – GELENCSÉR – LUKÁCS (1990) 124.

⁷⁷ SOMOGYI (1960) 89.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Talán már ekkor tervezte az egyházközség, hogy kifesteti majd a templomot, s a kupolák – és nem a síkmennyezet – voltak igazán alkalmasak a bizánci falképciklusok elhelyezésére, melyekkel 1771–72-ben díszítették a belsőt. Vö. NAGY (1994) 45.

ajtóval ellátott önálló téregységként jelenik meg a prothezisz és a diakonikon is. Ezeket a helyi építész, Povolni János nyilvánvalóan az ortodox közösség intenciói alapján tervezte. Ezek a téregységek kívülről szintén nem jelennek meg, az épület e tekintetben nem különbözik tehát a katolikusok korabeli templomaitól.

Bizonyos téregységek a belsőben minden egyes magyarországi ortodox templomban mégis architektúráisan kialakítva különülnek el. A szentély tere, a szolea (5. kép) egy lépcsőfokkal magasabb, mint a naosz tere, vagyis a szentély azonos padlószintű a pronaossal.

A bizánci templomban a férfiak tartózkodási helyét, a naoszt a nők tartózkodási helyétől, a pronaosztól kőfal választotta el.⁸³ Ennek példája a már csak a pillérfők magasságáig fölnyúló, egy ajtónyílással és egy-egy ablaknyílással áttört válaszfal a grábóci templomban. A pronaoszt elrekesztő kőfal reminiscenciája az egri templom fából készült magas fala. A magyarországi szerb templomok többségében azonban csak alacsony fából készült mellvéd választja el a naoszt a pronaosztól. Ritka kivételnek tekinthető a somberekai templom mellvédje, melyet kőből építettek meg.

Ezek az általános keleti keresztény sajátosságokon túl a szerbek templomai olyan elemekkel is rendelkeznek, amelyek a görög és a román templomoknak nem sajátjai. Ilyen a homlokzati torony nyitott alsó szakasza, a külső előcsarnok, az exonarthex (Szentendre Preobraženska-templom, Majs stb., 6. kép). Előfordult, hogy a későbbiekben az exonarthexek északi és déli nyílását befalzták (Beremenden, Dunaszekcsőn, Siklóson stb.).

5. kép. SZOLEA. BEOGRADSKA-TEPLOM. Szentendre, 1764 (Dömötör Mihály fotója)

⁸⁰ A prothezisz a bizánci templomokban önálló téregység, a szentély északi falának apszisidomszerű kiöblösödése, a liturgia szempontjából fontos hely. Benne áll a proskomidia asztala (előkészületi asztal), melyen a mise bevezető részében a pap a szent adományokat előkészíti és elhelyezi.

⁸¹ A szentély déli falának apszisidomszerű kiöblösödése, ebben a téregységben tartották a papi öltözéket és a szent edényeket.

⁸² SOMOGYI (1960) 90.

⁸³ A két téregység szigorú elkülönülésében a fellazulás a 17. századtól vált gyakorivá. Uo., 80.

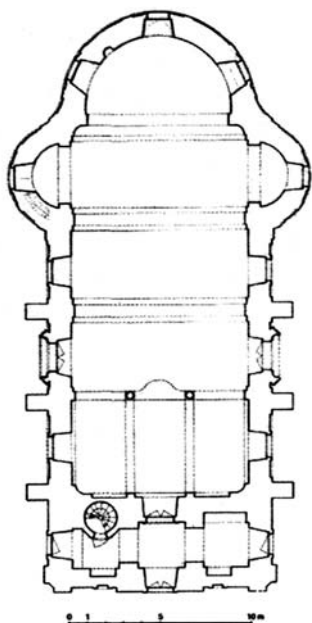
6. kép. EXONARTHEX.
SZENT PARASZKEVA-TEPLOM.
Majs, 1781 (Dömötör Mihály fotója)

7. kép. APSZIS. ISTEN ANYJA SZÜLETÉSE-TEPLOM.
*Hódmezővásárhely, 1786
(Dömötör Mihály fotója)*

Szerb templomokon figyelhető meg a szentély falának külső hármás, szögletes záródású tagolása is (például Hódmezővásárhelyen, 7. kép), ami a háromkaréjos szentélyzáródás utánzása, és sajátja a moravai építészetnek is (például a grábóci szentélyfal tagozódása). Ezek a karéjok rejtették a prothezist (az északi) és a diakonikont (a déli).

A középkori triconchás alaprajz utánérzése figyelhető meg a szentendrei Beogradska- és Čiprovačka-templomokon: a hajó az északi és a déli oldalon egy-egy kosárirves záródású apszisidommal bővül ki (8. és 9. kép), melyek a szentély félköríves apszisával az athoszi háromkaréjos templomtípus remiszenciái, de jellemzik a moravai építészetet is. Az északi és a déli térbővületekben a kántorszékeket helyezték el. Ugyanennek az igénynek a kielégítését szolgálta egy egyszerűbb, az alaprajz által determináltan a külsőben is megnyilvánuló megoldás: a szegedi (10. kép), a mohácsi, a majsai, a szőregi, beremendi stb. templomhajók az északi és a déli oldalon a szentély előtt egy-egy szögletes záródású apszisidommal bővülnek ki. A kántorszékek elhelyezésére szolgáló térbővületek megjelennek a dunaszekcsői templomban is, de a külsőben nem, csak a belsőben láthatók.

8. kép. ALAPRAJZ. BEOGRADSKA-SZÉKESEGYHÁZ. Szentendre, 1764 (Dömötör Mihály fotója)

A magyarországi ortodox diaszpórát különböző nemzetiségek alkották. A diaszpóra kifelé – a vallásgyakorlás azonos módja, a bizánci alapokon nyugvó kultúra hasonlósága következtében – a többségi nyugati keresztény közeg számára egységesnek tűnt. A közösségen belül a különböző nemzetiségek azonban őrizték nemzeti jegyeiket, ennek megnyilvánulása a szerb templomok exonarthexe, az épületek háromlevelű lóhere alaprajza, továbbá szentélyük hármastagozódása.

A fentiekből kiviláglik a magyarországi szerb templomépítkezéseket jellemző két fő tendencia. A többségi környezet részéről az építkezések hivatalos engedélyezése egyrészt, más-

9. kép. ÉSZAKI OLDAL. ČIPROVAČKA-TEMPLOM. Szentendre, 1792 (Dömötör Mihály fotója)

részt megszorítása. Utóbbi szándék elsősorban arra irányult, hogy a betelepülő idegenek igazodjanak a helyi építészeti környezethez. Az építtető kisebbség ugyanakkor törekedett megőrizni a lehető legtöbbet az óhazai hagyományokból, sőt igyekezett definiálni önmagát az ortodox diaszpóra más tagjaival szemben. Az első irányzatban az ortodox hitű nemzetiségek beolvasztásának, a másodikban e nemzeti kisebbség azon akarata tükröződik, hogy megtartsa vallása gyakorlásának színterét, ami vallása megőrzésének záloga. A szerb kisebbség számára ősi ortodox vallásának a megtartása a kisebbségi sorsban többet is jelentett, nemzeti léte megőrzésének egyik tartópillét.⁸⁴

E kettősség jegyében épültek föl a magyarországi szerb ortodox templomok a 18. században. Az épületek igazodtak a helyi nyugati keresztény templomépítészeti stílushoz, de a nyugati barokk architektúrát a bizánci kereszténység⁸⁵

téregységeivel ötvözték, vagyis kialakításra kerültek a templombelsőben a keleti liturgia tartásához szükséges – jórészt szimbolikus – terek. Sőt, a liturgikus terek kiképzése olykor a külsőben is megnyilvánult.

Azt látjuk, hogy az építtetők az idegen architektúrába elsősorban azokat az óhazai elemeket vitték be, amelyek a templom igényeik szerinti működtetéséhez, keleti liturgia tartásához, a vallás gyakorlásához elengedhetetlenek voltak. Az óhazai vallás gyakorlása a szerbek számára nemzeti önazonosságuk megtartását segítette elő. A 18. században emelt napkeleti istenházak tehát még nyugatias megjelenésükben is hosszú időn keresztül szolgálták-szolgálják az építtető kisebbség nemzeti létében való fennmaradását.

10. kép. ÉSZAKI OLDAL. SZENT MIKLÓS TEMPLOMA. Szeged, 1778 (Dömötör Mihály fotója)

⁸⁴ HORVÁTH Endre, *Magyar–görög bibliográfia*, in *Magyar–Görög Tanulmányok XII* (Budapest 1940) 13. A szerző kifejti, hogy a diaszpórában élő görög közösségek fennmaradásának a záloga az óhazai vallás és az anyanyelv megtartása. Ez a megállapítás érvényes természetesen minden diaszpórában élő kisebbségre.

⁸⁵ VUKOSZLAVLYEV (2001) 287.